

JEZIK PISMENOSTI NA TLU HRVATSKE*

Radoslav Katičić

Postavom jedne izložbe prikazati pismenost na tlu Hrvatske uzbudljiv je pothvat. Prikazuje se pismenost u kulturnom prostoru hrvatskog naroda, koji je na svoj način, u sebi zadanim koordinatama, na slavenskom jugu i u Evropi, tražeći i ne sustajući, zajedno sa srpskim narodom istoga tla, ostvario izričaj, a time i svoju ljudskost. U pismenosti kulture ne stvara se samo narod, što baš mi – više ili manje – svi znamo; u njoj se stvara i čovjek. Narod i nije drugo nego povijesno izrastao pravi i utemeljen okvir čovjeku. U tom se okviru on može razviti i potvrditi u svojoj ljudskosti. Upravo zato u stvaranju kulture nijedan narod nije sâm. U svemu što doista jest kultura susreće se narod s narodom. Inače u kulturi ne bi bilo prave ljudskosti, ne bi bilo mjesta čovjeku. Narodi se, dakako, susreću i preko granica jezika. Bez toga i ne bi bilo susreta. Ali se i u kulturi naroda susreće jezik s jezikom. Toga često i nismo pravo svjesni. A susreću se, uz ostalo, i u pismenosti. Često narodi nemaju samo jedan književni jezik. Hrvati su ih, svakako, imali više. Njihova je pismenost stoga osobito zanimljiva, upravo s gledišta svojih jezika.

Pismenost na hrvatskom tlu počinje prije nego hrvatska povijest. No i ta najstarija pismenost nije tamo samonikla, niti je pripadala domaćem kulturnom krugu, niti su se domaći jezici ikada uključili u nju. Bila je to pismenost koju su nosioci antičke kulture, Grci i Rimljani, donijeli u prostor što će poslije, u dubokim kulturnim prevratima, postati hrvatskim.

Grčke kolonije javljaju nam se svojim tekstovima s mramora. Hvarska objavljuje pobjedu nad domorodačkim Jadestinima, a ona u Lumbardi na Korčuli izriče preko ti-sućlječâ svoje utemeljenje. A kada su Rimljani – korak po korak – proširili svoju vlast

* Ovaj članak prenosimo iz kataloga Pisana riječ u Hrvatskoj zbog vrijednosti samoga članka i zbog njegove aktualnosti. Prilike pokazuju da je potrebno bolje poznavati i povijest hrvatske pismenosti i povijest hrvatskoga jezika kako bi se smanjile predrasude jer one priječe dobro razumijevanje ne samo prošlosti nego i sadašnjosti.

od Jadranskog mora do dunavske obale i podvrgnuli joj sav Ilirik, što se tamo „široko stere”, donijeli su i svoju pismenost. Ona nam danas govori još samo s kamena. Takva, uklesana, ostaje škrta uza sve obilje spomenika. Sapeta je tvrdoćom materijala, koji joj je podario trajnost, i golemim trudom što je bio potreban da se po njemu povuku crte slova. Ipak nam i takva svjedoči cjelovito o dikciji kulture koja je, onako presađena, hvatala sve dublje korijene, širila se u sve širim krugovima, sve nadmoćnije i potpunije oblikovala život.

Koliko do sada znamo, nitko tko je ostao privržen tradicionalnim oblicima, kulturi koja je na domaćim temeljima primila jake helenističke utjecaje i tako razvila vrijednosti svojega i evropskog metalnog doba, nije osjetio potrebu da svoje tekstove povjeri drugoj nego usmenoj predaji. Pismenost im je ostala strana. A koga je nova kultura potaknula da posegne za pismom, taj je s pismošću prihvatio i njezin jezik, latinski. Koji su od takvih bili najjače povezani sa svojom starinom, zapisivali su slovima tek svoja ponosna domorodačka imena. Iz njih naslućujemo mnogo, a razabiremo malo. Ipak je to najpotpunije što saznajemo o govoru onih što su položili temelje kulturnom oblikovanju u našoj zemlji.

Prvi latinski natpisi potječu od rimskih vojnika koje je služba u legijama dovela u ilirske provincije. Po kasnijima se može pratiti kako se u latinsku pismenost počeo uključivati domaći svijet. Sačuvala se i čitava mala antologija latinskoga i po koji uzorak grčkoga prigodnog pjesništva. U njoj se doživljuje razina kultivirane i estetski zahtjevne pismenosti, razabire se prisutnost Vergilija, Seneke i Cicerona. S natpisa saznaje se nešto i o kazališnim predstavama, glumcima i glumačkim druženjima.

S natpisâ se javlja i antičko kršćanstvo: njegovi mučenici, groblja i bazilike, biskupi i vjernici, sav jedan doživljajni i predodžbeni svijet. U njem se tek zemlja između Dunava i mora slila u čvrstu kulturnu cjelinu i izbljedjele su granice između presađene antike i domaćih tradicija, metalnodobnih i epskih. O tome kako su veliki posjednici, još i pokršteni, živjeli s antičkim predodžbama ljepote svjedoči natpis kod Živogošća uklesan u stijenu nad vrelom slatke vode na samom morskome žalu, a u Saloni nam već posve potkraj antike razmjerno opsežni tekstovi pokazuju kako se sačuvani elementi pjesnički oblikovana izraza počinju sklapati u nove doživljajne cjeline. Stari je svijet, držeći čvrsto sve svoje, u to vrijeme već sam iz sebe postao nov.

Odlučna je promjena ipak došla izvana. Avari i Slaveni, osvajajući zemlju, rastačući stari red u njoj i utemeljujući svoj, vratili su prevlast usmenoj predaji tekstova. Za nas, koji promatramo pismenost, to znači da početkom 7. stoljeća počinje razdoblje dubokoga muka. Odjeci usmene predaje javljaju se tek mnogo kasnije. Čak i u gradovima što su na obali i otocima ostali carski, pa su uz ostale kontinuitete sačuvali i kontinuitet latinske pismenosti, potekla je ona u 7. i 8. stoljeću tako oskudnim tijekom da nam se od nje nije sačuvalo gotovo ništa, a i ono malo što bi moglo potjecati iz toga vremena teško je pouzdano datirati. Ipak bi moglo biti da nam se na kraju toga mukloga razdoblja s fragmenta jednog latinskoga natpisa iz Trogira javlja carski prokonzul, pokazujući time kako se u vremenu, u kojem je čuvanje kakva-takva kontinuiteta značilo i najveći uspjeh, malo izmijenila upravna titulatura.

Novo vrijeme počinje za nas tek u 9. stoljeću, i to oko njegove sredine. Tada s kamenih natpisa progovara kneževska Hrvatska. Progovara latinski. Nema dakle dvojbe da je to prvi književni jezik Hrvata. Da je u Hrvatskoj već rano bilo latinskih škola saznajemo iz

papina pisma kralju Tomislavu (925). No i taj književni jezik već na početku nije mogao ostati samo latinski. Pišući o sebi i o svojem svijetu morala su se u tekst unositi imena. Tako se postavljalo i rješavalo pitanje kako da se latinskim slovima bilježe hrvatske riječi. U tom je smislu latinica kao pismo hrvatskoga jezika vrlo stara. Odatle joj i nadmoć kada se pitanje toga pisma postavljalo odlučno i konačno.

Uz učenu i posvećenu latinsku pismenost, o kojoj rječito svjedoče sačuvani ulomci, postojala je na području hrvatske kneževine i u okviru hrvatske (ninske) biskupije vjerojatno još, bar u zamecima, i jednostavna dušobrižnička i katehetska književnost pisana latinicom na narodnom slavenskom jeziku za pouku puka. Od nje se nisu sačuvali nikakvi tekstovi, a kakva je mogla biti pokazuju slovenski Brižinski spomenici što potječu iz istoga vremena i sličnih prilika. Treba dakle pretpostaviti da je već najstarija hrvatska pismenost bila dvojezična. To je udarilo svoj pečat svemu kasnijemu razvoju.

Potkraj 9. stoljeća neku su učenici solunske braće našli pribjezište u dalmatinskim biskupijama i preuzeli u njima brigu za brojni crkveni puk slavenskoga materinskog jezika, donijevši potpuno izgrađeno glagoljsko pismo i slavensko bogoslužje. Time je hrvatsko književno dvojezičje dobilo novu snagu i dostojanstvo. A javile su se, dakako, i nedoumice; nastali su sukobi oko liturgijskoga jezika. U to je vrijeme pomalo stala jačati i latinska pismenost u bizantskim gradovima na primorju.

Na splitskim crkvenim saborima 925. i 928. obnovljena je solinska metropolija, sada sa sjedištem u Splitu. Time je uspostavljeno jedinstveno crkveno, a to u ono vrijeme znači i kulturno i književno područje, koje je obuhvaćalo i carsku (bizantsku) Dalmaciju i baštinu hrvatskih vladara. Položen je tako temelj za širokopotezniji razvoj književnoga izraza. Nestalo je oštre granice između Hrvatske i Dalmacije i za sva kasnija stoljeća određen je opseg i sadržaj pojma hrvatske pismenosti.

Latinski je i nadalje ostao reprezentativni jezik hrvatskih vladara. O tome osobito rječito svjedoči natpis kraljice Jelene. A o događajima oko splitskih sabora došao je do nas latinski zapis iz pera suvremenika, vjerojatno samoga prvog splitskog metropolita, nadbiskupa Ivana.

Crkvenoslavenski liturgijski jezik, njegovo uređeno pismo i potpun niz temeljnih crkvenih knjiga dali su slavenskoj pismenosti u Hrvata položaj u načelu ravnopravan latinskoj. Ujedno su otvorili vrata prema svijetu slavenske knjige na Istoku, osobito prema blagu njezinih žarišta na Ohridskom jezeru. Te su veze ostavile prepoznatljive tragove i čini se da nisu bile samo jednostrane. S Jadrana su se tekstovi ranosrednjovjekovne latinske književnosti, vjerojatno upravo preko ohridskih manastira, širili u crkvenoslavenskom prijevodu na slavenski Istok. No mnogo su brojniji tekstovi koji su s toga Istoka ušli u književnost hrvatskih glagoljaša. Ona je u to rano doba integralan dio srednjovjekovne slavenske književnosti, koja se razvijala kao više ili manje organska cjelina preko granica narodâ i državâ. Osobito nam zorno o starim vezama s ohridskim krugom svjedoči rukopisna knjiga, zbornik zahtjevnih tekstova crkvenoga govorništva, poznata kao Kločev glagoljaš, koju su čuvali knezovi Frankopani i držali je u velikoj časti, a do danas su od nje ostali samo ulomci.

Postavilo se tako već u ranim stoljećima pitanje – koji će Hrvatima biti književni jezik: latinski, ili crkvenoslavenski hrvatske redakcije. Oko toga pitanja rasplamsala se borba interesâ, a u njezinu se ishodu pokazalo da su oba književna jezika u cjelini narodne kulture postala trajnom stečevinom. U tim sukobima razgraničila su se područja. Na

kvarnerskim otocima, u Istri, te na kopnu nasuprot njima, sve do Zadra, dobilo je staroslavensko bogoslužje trajno i neosporno područje. Tu su slavenski jezik i glagoljica ušli u javnu upotrebu i za pravne i upravne poslove. Staroslavenski se jezik nije osjećao kao tuđ nego više kao svečani oblik narodnoga, koji je izvan strogo liturgijske sfere počeo rano prodirati u glagoljsku pismenost. O tome svjedoče već najstariji glagoljski natpisi s kraja 11. i početka 12. stoljeća.

Ti najstariji natpisi, kako su god škrti i oskudni, ipak nam kazuju mnogo. Plominski natpis već time što je, kako se čini, uklesan u rustikalnu kasnoantičku skulpturu ili bar u njezinu imitaciju. Valunska ploča time što je dvojezična: ispisana hrvatski glagoljicom i ispod toga latinskim prijevodom istoga teksta. Tako dva kratka napisa upravo nevjerovatno zorno pokazuju ishodišnu određenost hrvatske pismenosti.

Krčki natpis i, pogotovu, Bašćanska ploča, relativnim obiljem svojega teksta, pokazuju kakav je bio rani slavenski književni jezik Hrvatâ u reprezentativnoj javnoj porabi. Raza-biru se čak i neki zanimljivi elementi njegove stilistike koji su s patinom stoljeća dobili i za nas živi i neprolaznu književnu vrijednost. Treba tek izoštriti sluh da se uz ove čuju i latinske kadencije s natpisa kraljice Jelene, pa da se doživi sva punina i bogatstvo najstarije hrvatske pismenosti, koliko god joj je izravna predaja inače oskudna.

Iz druge polovice 11. stoljeća i s početka 12. sačuvane su nam i knjige. To su krasni latinski liturgijski kodeksi iz osorskog, zadarskog, trogirskog i splitskog skriptorija. Od glagoljaške književnosti toga vremena sačuvana su samo dva lista jednoga sakramentara, starinske misne knjige poznate kao *Bečki listići*. Osnivanjem zagrebačke biskupije 1093. stvoren je u srednjovjekovnoj Slavoniji jak centar pismenosti. U metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu sačuvale su se knjige iz toga vremena i skoro poslije njega. Stare zagrebačke liturgijske knjige potječu, ugarskim posredstvom, od francuskih benediktinaca, a već su se u najranije vrijeme našli među njima i kodeksi iz dalmatinskih skriptorija. Iako je po okolnostima svojega osnutka zagrebačka biskupija bila vezana za ugarsku Panoniju, odmah je uspostavila tijesne veze s dalmatinskom pismenosti i time se uvrstila u kulturni krug u kojem će igrati sve važniju ulogu.

Drugi tekstovi ranoga srednjeg vijeka moraju se na temelju kasnije predaje uspostavljati pomnim kritičkim postupkom. Isprave i povjesnički zapisi došli su do nas u mlađim prijepisima i preradama. Zrnje pouzdane predaje mora se u njima razlučiti od pljeve kasnijih dodataka. Nema, međutim, dvojbe da nas vode do knezova Trpimira i Mutimira (9. st.) i da se u njima odrazilo drevno rodoslovlje Trpimirovića, sastavljeno, kako se čini, u benediktinskom samostanu sv. Krševana u Zadru. Čitavo jedno poglavlje povijesti hrvatske pismenosti, koje će upotpuniti opis i tumačenje sačuvanih spomenika, mora se tek napisati na temelju pomnih i potankih istraživanja. Nadalje je uznapredovalo proučavanje glagoljaških liturgijskih knjiga. U njima je nedvojbeno utvrđen kontinuitet prvotnih ćirilometodskih tekstova, pa je tako otkriven siguran trag glagoljaške književne predaje ranoga srednjega vijeka.

U liturgijskim knjigama s velikom pomnjom čuvao se crkvenoslavenski jezik hrvatske redakcije. Uza nj se u glagoljaša razvio književni jezik na temelju narodnoga čakavskog govora bez stroge ujednačenosti i otvoren crkvenoslavenskim elementima sve do u 16. stoljeće. Taj srednjovjekovni hrvatski književni jezik proširio se i izvan područja slavenske liturgije. Glagoljicu je u krajevima jugoistočno od Splita i na cijelom istočnom području u 12. stoljeću počela zamjenjivati ćirilica zapadnoga tipa. Povaljski prag (nadvratnik) i Po-

valjska listina rani su spomenici te hrvatske ćirilčke pismenosti koja je u Poljicima, Omišu, Makarskom i Neretvanskom primorju, u Dubrovniku, oslanjajući se na bosanskohercegovačko zaleđe, ostala živa sve do novoga vremena.

U krajevima od Zadra do Splita, osobito u Šibeniku i oko njega, javlja se od 14. stoljeća latinica kao pismo i hrvatskih tekstova. Kako se srednjovjekovni hrvatski književni jezik na osnovi narodnoga govora upotrebljavao u raznim krajevima, mijenjao je svoju dijalekatsku stilizaciju, pa je tako pored čakavske poprimao i, više ili manje, izrazitu štokavsku, a i kajkavsku fizionomiju. Trodijalekatnost stilizacije uz zajednički fond tekstova, dakako većinom crkvenih, i usko povezan razvoj kulturnoga leksika i frazeologije postali su tako odrana značajkom hrvatskoga književnog jezika i udarili su mu pečat i za kasnija razdoblja.

Područje toga književnog jezika prostiralo se na čitavom obalnom pojasu od Istre do Dubrovnika i u kopnenu unutrašnjost do Kupe i Save. Glagoljski natpis iz 12. stoljeća nađen je blizu Bosanske Gradiške. Ime tom jeziku je po tradiciji koju je čuvao bilo ćirilometodsko: slovjensko (slovinsko, slovensko), a moglo se zamijeniti specifičnijim hrvatskim, upravo onako kako se u drugim sredinama slobodno zamjenjivalo srpskim, bugarskim ili ruskim. Hrvatsko se ime tako u toj književnojezičnoj tradiciji protegnulo i na ćirilometodske početke, a kao moguća zanijena za slovjensko prelazilo je u okvirima svoje književnosti i preko granica političke Hrvatske.

O razvoju latinske književnosti u 12. stoljeću osobito rječito svjedoči *Korčulanski kodeks* koji je vjerojatno nastao u Zadru. U njemu se nalazi i kronika rimskih papa obogaćena zanimljivim podacima iz hrvatske povijesti. U 13. stoljeću znamo za slavenski ćirilčki notarijat za Hvar i Brač i za splitskoga kanonika Ivana koji je vršio tu službu. Nastavlja se tako kontinuitet dvojezične hrvatske pismenosti.

Na početku 13. stoljeća osjetilo se i u hrvatskim zemljama djelovanje novoosnovanih sveučilišta u Bologni i Parizu. Očitovalo se to podjednako u dalmatinskim općinama i u crkvenim sjedištima savsko-dravskoga međuriječja. Oživio je književni rad u Splitu i Trogiru. Posebno se tu ističe Toma Arhiđakon, najveći povjesničar hrvatskoga srednjovjekovlja. U prvoj polovici toga stoljeća došlo je do izrazita „preporoda” u zagrebačkoj crkvi. Biskup Stjepan II Babonić birnuo se za izobrazbu svećenikâ, potaknuo je pisanje priručnika, imao je izvrsnu kancelariju sa stalnim notarom. Osnovao je čazmanski kaptol i s njime novo središte pismenosti u srednjovjekovnoj Slavoniji. Zagrebačke i čazmanske isprave toga vremena sastavljene su boljim i njegovanijim latinskim jezikom nego vladarske: kraljevske i herceške. Evropska „sveučilišna renesansa” ostavila je tako duboka traga i u hrvatskim zemljama i stvorila je bitnu podlogu za prihvaćanje pravih humanističkih i renesansnih utjecaja, kad su došli iz Italije.

Renesansa se najavljuje i time što se u 14. stoljeću kao pisci i pisari javljaju svjetovnjaci. Splitski i zadarski patriciji pišu povijesna djela, sastavljaju se patriotske zabilješke o domaćoj povijesti. Obrazovani građani sami sastavljaju svoje oporuke i druge dokumente, posjeduju bogate biblioteke, čitaju latinske, talijanske, hrvatske i francuske knjige. Kodificiraju se gradski i kaptolski statuti, na latinskom ili na hrvatskom jeziku, već prema tome da li je u crkvi liturgija bila latinska ili slavenska. I u toj pravno-statutarnoj pismenosti pokazuje se cjelina tek kad se jednim pogledom obuhvati sve što je sačuvano na oba jezika. U 14. je stoljeću školstvo zagrebačke biskupije opet doživjelo obnovu; bogata

zbirka metropolitanske knjižnice iz toga vremena svjedoči o visokoj razini latinske pismenosti u njezinu krugu. Tu se našao i zbornik francuskoga viteškog pjesništva.

Taj novi polet što je najavljiavao renesansna ozračja nije se očitovao samo u primorskim gradskim općinama i u crkvenim sredštima na sjeveru. Vrlo se snažno javio i na dvorovima feudalnih dinasta, osobito Babonića, Šubića i Frankopana. Svojevrsan vrhunac predstavlja trenutak, zadržan u minijaturi rukopisnog kodeksa kad banu Mladinu II. Šubiću njegov dvorski liječnik Vilim de Varegnana posvećuje i u zadarskoj crkvi sv. Krševana svečano predaje medicinsko djelo, koje je nekoliko stoljeća bilo među najčitanijim djelima u Evropi, hvaleći pritom laskavo i dvoranski kujući u zvijezde veliku banovu učenost.

U 14. i 15. stoljeću i hrvatska glagoljaška književnost dosegla je svoj najveći procvat. Prekrasni misali i brevijari iz toga vremena samom svojom predmetnošću govore tako rječito da o njihovu značenju za pismenost na tlu Hrvatske nisu u ovom okviru potrebni komentari. Na taj se procvat izravno nadovezuje i glagoljaški tisak, kojega su nam oficine u Kosinju, Senju i na Rijeci najpouzdanije zajamčene. Kao pisari ili naručitelji najljepših kodeksa javljaju se svjetovni feudanci kao Novak Dizislavić i Hrvoje Vukčić Hrvatinić, što pokazuje kako se i tu, kao i u latinskoj pismenosti, otvaraju obzorja renesanse. Ovamo se uključuje glagoljaški zbornik crkvenih pjesama punih jedre pučke izražajnosti što se čuva u pariškoj Nacionalnoj knjižnici, pa latinicom na narodnom jeziku pisana *Šibenska molitva*, koja, čini se, potječe iz bibrirskoga kruga šubičke državine i, nedavno otkrivena, također šibenska, *Cantilena pro sabatho*, i ona pisana latinicom hrvatski; sve to iz 14. stoljeća.

Karakteristična dvojezičnost hrvatske srednjovjekovne književnosti proteže se, jednako karakteristično, i na hrvatski humanizam. Najstariji pravi humanistički tekstovi pisani su, dakako, latinski. To su zbirke antičkih natpisa i prijepisi antičkih djela koje su na samom osvitu novoga doba strastveno gotovili zadarski i trogirski prijatelji i istomišljenici Ciriaca iz Jakina, jednog od prvih talijanskih humanista. Zatim su se počela stvarati djela humanističke književnosti u jadranskim gradovima, a i Zagreb je već rano bio zahvaćen novom strujom. Korvinska renesansa procvala je na budimskom dvoru, pa se stoga ne ubraja u pismenost na tlu Hrvatske, ali je dobar dio svoje snage, i u književnosti, crpila upravo s njege, pa se zato i ona mora ovdje spomenuti.

Pored bogatoga latinskog razabire se, makar i samo rudimentaran, glagoljaški humanizam. U tom kontekstu pokazuje se u zanimljivu svjetlu korektan i njegovan staroslavenski jezik popa Martinca u zapisu o krbavskoj bici (1493), a Nikola Modruški u svojoj polemičkoj poslanici (između 1461. i 1470) i Šimun Kožičić Benja, koji je vjerovao da svojom poviješću rimskih careva i prvosvećenika (1531) nasljeđuje Petrarku i posvetio je pravom humanističkom posvetom humanistu i trogirskom biskupu Tomi Nigeru, potpuno su u okviru humanističkoga pisanja. U tim se djelima javljaju kao glagoljaši. Obojica su, međutim, bila i znatni latinski humanistički pisci. Glagoljaškom humanizmu mogu se još pribrojiti i senjski biskup Franjo Jožefić te učeni franjevac Šimun Klimantović, koji je ipak više ostajao u tradicionalnim okvirima kasnoga srednjovjekovlja.

S pravom novolatinskom humanističkom književnosti u hrvatskim se zemljama poklapa i završni procvat pučke glagoljaške književnosti, što se vidljivo dodiruje u djelu Marka Marulića. A kad splitski humanist Dmine Papalić otkriva *Hrvatsku kroniku* i prepisuje ju, a njegov je prijatelj Marulić prevodi na latinski, imamo lijep primjer kako je hrvatski humanizam u krug svojih književnih interesa uključivao i slavenske tekstove.

Očito je kako je renesansni impuls, kad je došao iz Italije, posvuda u hrvatskim zemljama našao pripremljeno tlo. No puni rascvat hrvatske renesanse bio je ujedno i slom. Turska osvajanja ostavila su samo jadransku obalu kao zemljište renesansne književnosti. Ali je ona izrasla iz razvoja na širem području; uvijek ga je zadržala u vidu, i poslije je, od 17. stoljeća, opet djelovala na njega. Karakteristično je da je u Zagrebu i na njegovim istočnim pristupima fortifikacija ostala najizrazitiji spomenik renesansnoga duha. Ona je, od sisačkoga boja, tu odigrala važnu povijesnu ulogu. U to je vrijeme, u 16. i 17. stoljeću, i pismenost na orijentalnim jezicima: turskom, arapskom i perzijskom, živjela i njegovala se u onim hrvatskim zemljama koje su tada bile pod osmanlijskom vlasti. I tradicionalna je židovska pismenost imala na tlu Hrvatske svoja središta, od kojih je najznatnije bilo u Splitu.

Kasnosrednjovjekovni hrvatski književni jezik na pučkoj osnovi omogućio je izraz renesansnoj književnosti. Veze su tu očite, iako je pomnije istraživanje tek počelo. Ta ukorijenjenost u srednjovjekovnoj podlozi i njezin kontinuitet samo je jedno od onoga što treba uočiti u vezi s hrvatskim renesansnim književnim jezikom. Drugo je njegova novost: pjesnički jezik koji se razvio u okviru leutaškoga petrarkizma. Taj se pak na toj srednjovjekovnoj podlozi razvio jedinstven, s istim pjesničkim formulama, s istim jezičnim senzibilitetom, od Zadra preko Splita i Hvara do Korčule i Dubrovnika, gdje jaki čakavski elementi u renesansnom pjesničkom jeziku svjedoče o književnoj tradiciji, i kasnosrednjovjekovnoj, na koju se tamo oslanjaju. U njezinu okviru ostaju i drugi rodovi renesansne poezije. Samo se prozni dijalog komedija drži mjesnoga govora, štokavskoga u Dubrovniku i čakavskoga na otocima.

Humanistička i renesansna književnost ostala je pri tradicionalnoj dvojezičnosti. No i tu se javljaju novine. Javlja se dotjeran novolatinski jezik, pomno izdjelana paslika klasičnoga, a u poeziji, filozofskim i drugim učenim djelima uza nj još i talijanski, koji je u očima onoga vremena tvorio s latinskim stilistički raslojenu cjelinu, upravo kao i hrvatski sa staroslavenskim. O tome da li je književnost na narodnom jeziku uopće poželjna, ili tu naprosto treba obnoviti i oživjeti antiku – sudilo se u smislu istih temeljnih opredjeljenja i pozivajući se na iste argumente kao u onodobnoj Italiji. U taj se okvir uklapaju i pobornici narodnoga jezika i njegovi protivnici. Tako je hrvatska renesansa i u pitanju književnoga jezika bila na razini svojega vremena.

Renesansni procvat književnoga jezika na narodnoj osnovi, i kraj velike svoje unutarnje dinamike, kraj djela jednoga Držića i Vetranovića, kraj Lucića, Hektorovića i Zoranića, kraj Vidaljića, Pelegrinovića i Krnarutića, kraj mnogih manjih koji zato nisu i beznačajni, ostao je ipak u mnogo pogleda ograničen: i društveno, jer se obraćao samo obrazovnoj eliti primorskih gradova; i po opsegu primjene samo u lijepoj književnosti, najviše u pjesništvu; i po svojoj rasprostranjenosti, jer su turska osvajanja u 15. i 16. stoljeću razorila i otkinula pozadinu na koju bi taj književni jezik tada mogao djelovati i u njoj se razvijati. Ozbiljna i zauzeta težnja za prevladavanjem tih ograničenja javlja se prvo u protestantskoj književnosti, koja u svojem izrazu polazi od glagoljaškoga čakavskog književnog jezika i otvara ga štokavskoj stilizaciji zbog važnosti koju je ona dobivala od zamašnoga pomicanja štokavskoga stanovništva prema zapadu. Posebno značenje daje tim nastojanjima protestantski tisak, koji je imao stvoriti pretpostavke za prvo sustavno djelovanje pismenosti u širinu. No to su ostali samo zanimljivi projekti jer protestantske knjige nisu u hrvatskim zemljama imale gotovo nikakva utjecaja. Ista težnja mnogo je djelotvornije ostvarena u

protureformaciji, koja se, upravo što se Hrvata tiče, može prikladnije zvati katoličkom obnovom.

Odmah poslije Tridentskoga koncila (1545–63) pišu se poučna djela na narodnom jeziku. Ta pismenost obuhvaća razna vjerska, povijesna i pravna područja. Oživjela je istovremeno u primorskim gradovima, osobito u Zadru i Splitu, i na sjeveru u Zagrebu i Varaždinu. Jezik joj je već prema kraju bio čakavske ili kajkavske boje, s karakterističnom tendencijom otvaranja prema štokavštini. Rim je u to vrijeme postao jako intelektualno središte u kojem su se, školujući se ili radeći u središnjim crkvenim ustanovama, susretali i upoznavali djelatnici s hrvatskoga sjevera i juga: U Rimu se počeo razvijati i hrvatski tisak, latinicom, glagoljicom, a nešto i ćirilicom. Tako je, oslanjajući se na crkvenu organizaciju, u prilikama katastrofalno nepovoljnim, s narodom razdijeljenim pod tri vlasti: carevu, cesarovu i principovu, s krvavom granicom na međama gradskih polja što su ostala pod kršćanima, počeo pokret narodne obnove upravo putem pismenosti i njezina jezika, ulazak u modernu Evropu, svim izgledima, svim vidljivim mogućnostima, a i željama i očekivanjima moćnih unatoč. U hrvatskim se stranama poticaj katoličke obnove poklopio s najdubljim narodnim težnjama i urodio razvojem koji je daleko nadrastao početne domete svoje čisto crkvene usmjerenosti.

Ni jedan program koji je težio za manjim nego je poništenje strahovite granice, prijelaz preko u otrgnuto a blisko, nije u 17. stoljeću mogao zadovoljiti hrvatske kulturne djelatnike. Težnja da se prevladaju granice, koja nam je ostala otjelovljena u titanskom liku Jurja Križanića, nije tek njegova osobna značajka, nego je svojstvena svoj pismenosti hrvatskoga baroka. Ta književna djelatnost teži da zahvati ne samo zemljišta sačuvana od Turaka nego upravo i ona pod njihovom vlašću. Njezin jezik se u latinskim tekstovima obično zove ilirskim, a u hrvatskim slovinskim, slovjenkim ili slovenskim, kako podudarno pokazuju Budinić, Vramec, Pergošić i Kašić. Rani početak otvaranja čakavskoga i kajkavskoga pisanja štokavskoj stilizaciji utjelovljuju nam svojim djelima Pergošić, Komulović i Kašić, a težnja za što širom razumljivosti karakteristična je za gotovo sve pisce toga doba. Utjecaj štokavštine ojačao je kad su se u 17. stoljeću, već od njegova početka, javili i bosanski pisci: Divković, Ančić, Matijević i Bandulavić, koji su svojim djelima bili vrlo prisutni u širokim slojevima velikoga područja što je tada još bilo pod Turcima. Za taj se književni jezik ubrzo razvio tisak na zapadnoj ćirilici (bosančici), koja je bila bliska katoličkom i muslimanskom narodu od Budima do Makarske istočnoga poteza od srednjega Dunava do Jadrana. Tako je pored latiničkoga i glagoljaškog tiska u hrvatskoj pismenosti ojačao i ćirilički.

Kako su god u to doba počeli vidno jačati elementi hrvatske književnojezične konvergenije, različita dijalekatska podloga i neujednačen leksik doveli su do toga da se stvore regionalni književnojezični tipovi, ili čak regionalni književni jezici, među kojima je i razumijevanje bilo otežano. A povezanost utjecajima, ugledanjem i dijalekatskim prestiliziranjem, koja se među njima intenzivno uspostavljala, nije podjednako obuhvaćala sve regionalne krugove niti je na svim pravcima bila obostrana. Kajkavski književni jezik nije gotovo nikako djelovao na štokavski u Dubrovniku, Dalmaciji, Bosni, dok je sam bio otvoren i čakavskim i štokavskim utjecajima. Čakavski se utjecaj u štokavskom krugu postupno sve više gubio, a štokavski je u čakavskom stalno jačao. Već se tu hrvatski književni jezik pokazuje kao cjelina u kojoj će budućnost pripasti štokavskoj standardnoj stilizaciji. Veliko značenje u toj cjelini ima zajednički kulturni leksik koji ne pripada narod-

nim govorima nego je u krajnjoj liniji specifičnoga zapadnoga crkvenoslavenskoga podrijetla. Upravo tom svojom sastavnicom i sve izrazitijom štokavstinom hrvatski je književni izraz s književnim izrazom drugih naroda istoga jezika: Srba, Crnogoraca i Muslimana, koji izravno ili neizravno također čuvaju crkvenoslavensku tradiciju, povezan u cjelinu bitno olakšane kulturne komunikacije.

Doseljavanjem skupinâ srpskoga naroda u razne dijelove Hrvatske nastaju na njezinu tlu pravoslavni manastiri: Krka, Oralovica, Gomirje, Krupa, Komogovina, Pakra. Oni postaju središta u kojima se njeguje tradicija srpskoga književnoga izraza i srpske pismenosti, pa je i ona od tada živo prisutna u hrvatskom jezičnom prostoru i postaje neotudiv dio pismenosti na tlu Hrvatske.

U prvi se mah u tim manastirima nastavila tekstovna tradicija srpske srednjovjekovne književnosti. Jedan rukopis sa srpskom redakcijom staroslavenskoga prijevoda legende o Varlaamu i Joasafu, koja nije drugo nego kršćanska prerada indijske legende o Buddhi, sačuvao se u manastiru Gomirje. Srpsko školstvo u manastirima održalo je prisutnost srpske književnosti u hrvatskim zemljama. A doseljenje stokavaca ijekavaca promijenilo je jezičnu sliku, pojačalo je i učvrstilo područje štokavskoga govora u njima i tako pridonijelo da se stvori nova situacija u ishodištu novovjekovoga književnojezičnoga razvoja. Iz Hrvatske je potekao Sava Mrkalj, koji je prije Vuka Karadžića pokrenuo pitanje reforme srpske ćirilice i dao u knjižici *Salu debeloga jera* vrlo zanimljiv prijedlog za to.

Planovi vrhova katoličke crkve za ekspanziju među Južnim Slavenima, i dalje prema Istočnima, donekle su se poklapali s prijevom potrebom hrvatskih zemalja za integracijom u novovjekom i pučkim slojevima pristupačnom književnom jeziku. Gramatički, prevodilački i autorski rad Kašićev označuje prekretnicu u tom pogledu. Štokavska stilizacija književnoga jezika, koji je nosio srednjovjekovnu i renesansnu baštinu, imala je pritom ključni položaj. Pojam „ilirski jezik“, povezan ponajviše s nazivom bosanskim, dobivao je tako sve konkretnije značenje. A dikcija novoštokavske usmene književnosti davala mu je stilističku uvjerljivost i estetsko dostojanstvo. Za ratova u kojima je potkraj 17. stoljeća i početkom 18. turska vlast potisnuta iz širokih prostranstava, pokreti novoštokavskoga puka učvrstili su i proširili njegovu osnovu.

U tom sklopu valja gledati i vrhunska djela hrvatske barokne književnosti. U njoj je Dubrovnik zauzimao osobito mjesto. On se tada svojom novoštokavskom govornom osnovicom i bogatom tradicijom pjesničkoga jezika našao na čelnoj liniji književnojezičnoga razvoja. O vrhuncima koji su tu dostignuti govore imenâ kao Gundulić, Palmotić, Bunić, Vučić, Đurđević. Ali treba samo podsjetiti na Slavonca Kanizlića da se pokaže kako je ta visoka razina pjesničke kulture pripadala široj književnoj zajednici nego je samo dubrovačka.

Na zapadu je u ostacima državopravne Hrvatske, osobito na području zrinjskih i frankopanskih posjeda, razvoj književnoga jezika bio krenuo drugim smjerom. Tu je značenje štokavskoga književnojezičnog tipa manje, a u prvom je planu odnos čakavskoga i kajkavskoga. Na jedinstvenom gospodarskom i kulturnom prostoru koji se protezao od Čakovca do Kraljevice i Bakra dolazilo je do neutralizacije ili funkcionalne komplementarnosti njihovih elemenata. Pokazuje se to podjednako u gramatikama Jurja Krizanića, u upravnim spisima feudalnih posjeda, u pismima i poeziji Petra Zrinjskog i Franje Krste Frankopana, u molitveniku Katarine Zrinjske, u propovijedima i u leksikografskom radu Ivana Belostenca. Taj se razvoj koncentrira u književnom krugu što se skupio oko Ozlja: tu se

spremalo da se ono što se održalo i nicalo novim mladicama na zapadu protegne prema istoku, kada se bude opet uspostavljao cjelovit prostor. Ali je i to književnojezično usmjerenje 1671. u Bečkom Novom Mjestu doživjelo slom.

Belostenčev rječnik tiskan je tek u 18. stoljeću, a tada su već Habelić i drugi pisci baroknih propovijedi i pouka jezičnoj baštini ozaljskoga kruga dali stilizaciju s jednostrano kajkavskom prevagom i prilagodili je potrebama triju županija civilne Hrvatske. Još od Vramčeve postile u 16. i Petretićeva lekcionara u 17. stoljeću književni je jezik toga područja bio orijentiran na primorske predloške i u svojoj je kajkavskoj stilizaciji čuvao otvorenost prema jugu i istoku, ali se potkraj 17. i u 18. stoljeću, kada je posustao polet i šire se koncepcije učinile kao da su himere, ipak najviše okrenuo svojem prostoru i oslonio na njegove snage. A koliko su god one bile male, prilike su tu bile homogene i priključak na civilizacijski razvoj neposredan, pa je u polju tako povoljnih silnica kajkavski književni jezik u sklopu hrvatske književne tradicije počeo dobivati pravu polivalentnost porabe na raznim područjima života i ostvarivati spontanu standardizaciju s uporabnom normom, i u tome je dobro napredovao. I taj se kajkavski standard u nastajanju nije ravnao prema većinskoj kajkavskoj jezičnoj porabi nego je sustavno davao prednost onim jezičnim oblicima i osobinama koji su u kajkavskom zajednički čakavskomu i štokavskomu, ne odustajući tako nikada od težnje za što širom razumljivošću.

Na većinskom području štokavskoga književnog jezika sličan je razvoj nailazio na znatno veće teškoće i tekao je sporije. Taj je prostor u 18. stoljeću bio podijeljen na tri carstva i književnost je u svakom živjela donekle svojim životom. Veze se ipak nisu kidale, a oko polovice stoljeća stale su izrazito oživljavati. Tada Dalmacija, Hercegovina, Bosna i Slavonija tvore – svim različitostima unatoč – cjelinu u razvoju štokavskoga književnog jezika. Postupno prevladavaju novoštokavska obilježja, a ikavski se oblici sve čvršće potvrđuju kao književni, osim u Dubrovniku, koji prihvaća novoštokavsku tendenciju u svojoj ijekavskoj tradiciji. U pismu bosančica postupno ali konačno uzmiče pred latinicom. Glagoljica traje, ali ostaje ograničena na svoje područje i već je očito da nema budućnosti kao pismo hrvatskoga standardnog jezika.

U doba prosvjetiteljstva i za napoleonskih ratova uporabna se sfera štokavskoga književnog jezika jako proširila. Ne obuhvaća više samo crkvenu pouku, dušobrižničku i samostansku upravu, nego se počinje protezati i na javni život i svjetovnu administraciju, dok latinski jezik sve više uzmiče. Počele su se življe pisati gramatike i svjesno se radilo na ujednačavanju latiničke grafije, pri čemu se sve jasnije ocrtava razvoj prema konvergenciji i stabilizaciji.

Prosvjetna politika Josipa II, napoleonske uprave u „Ilirskim pokrajinama” i habsburške restauracije u njima kretala se u smjeru uvođenja ujednačenog i dotjeranoga štokavskoga književnog jezika u razne sfere prosvjetnoga i javnog života. I premda društvene snage nisu bile ni dozrele, ni snažne, ni odlučno usmjerene, premda je razvoj tekao kolebljivo i bez čvrstoga pravca, ipak se od polovice 18. stoljeća počinje osjećati novoštokavska standardizacija u prvim svojim počecima, sa spontanom uzusnom normom, bogatom izražajnom tradicijom zasnovanom na pisanoj književnoj baštini i na novoštokavskoj usmenoj književnosti, ali sa slabo preciziranim, često tek improviziranim civilizacijskim leksikonom i frazeologijom.

U svim glavnim aspektima uzusne standardizacije i civilizacijske prilagođenosti taj je književni jezik još zaostajao za kajkavskim. Ipak mu je i na kajkavskom području ugled

bio znatan. Bio je to jezik velikoga prostranstva i ključnoga položaja, širokih mogućnosti. Uspostavljao je vezu s velikim književnim i izražajnim blagom, koje se i na kajkavskom području osjećalo kao svoje. Tomaš Mikloušić ubraja 1821. sve znatnije Dubrovčane i Dalmatince među pisce „horvatskoga orsaga”, isto onako samorazumljivo kao što u tu književnost uključuje latiniste.

Mladi novoštokavski standard davao je pune i prave okvire povijesnoj egzistenciji i upravo je time otvarao put u budućnost. Najveći njegovi pisci kao Kačić, Reljković, Došen i Ivanošić nisu bili poznati samo na širokim prostorima štokavskoga književnog jezika, koji je bio već obuhvatio i čakavsko područje, nego su se čitali i na kajkavskome. Spomenuti još treba Ličanina Krmpotića, Hercegovca Šitovića, a posebno je važan „ilirski” leksikograf Joakim Stulli, koji je položio temelje moderne štokavskoj terminologiji. Stvarao se već standardiziran književni jezik koji će obuhvatiti sav narodni život, koji će postati izraz novih ideja, koji će se potpuno otvoriti svijetu i početi služiti kao jezični izraz naciji, koja će se upravo i tim jezikom izgraditi.

Vrlo je prisutna bila i višejezičnost u pismenosti. Kada se u osvitu novoga i modernog doba pisalo i objavljivalo više nego ikada prije, ta se višejezičnost sada pokazuje još očitije. Prve hrvatske novine, za francuske vladavine u Dalmaciji, „Il reggio Dalmata – Kraljski Dalmatin” izlaze u dva paralelna stupca na talijanskom i na hrvatskom jeziku. U sjevernim hrvatskim zemljama nije manje prisutna njemačka pismenost. Rana hrvatska jezična standardizacija odvija se tako u živom odmjerenju s jezicima koji su na tom putu bili već dalje uznapredovali.

Kada su 1835. narodni preporoditelji proglasili u kajkavskom Zagrebu da će pisati „ilirski”, a ne više „horvatski”, svatko je jasno razumio što to znači jer su ti nazivi već imali posve konkretne sadržaje. A i tlo je bilo pripravljeno. Entuzijazmom i dinamikom Ljudevita Gaja i njegovih pristaša uveden je mladi novoštokavski standard, sa svom svojom tradicijom od Kašićevih početaka, na područje kajkavskoga standarda i stvorena je za nj nova latinička grafija po češkom uzoru, te mu je znatno i naglo proširena uporabna sfera. To je pojačalo njegovu polivalentnost, ali mu je destabiliziralo standardnost, koja se sad upornim radom morala uspostaviti na višoj razini. Znatnu su tu ulogu imale gramatike Vjekoslava Babukića i njegova lektura priloga u „Danici ilirskoj”, te gramatički i leksikografski rad Antuna Mažuranića.

Najveća je teškoća bila u civilizacijskoj terminologiji, koju je trebalo dograđivati naprećac da bi se odmah uspostavio priključak na evropski intelektualni život. Samo tako su tuđi jezici u narodnom životu mogli postati zamjenjivi. Dolazio je kraj tradicionalnoj hrvatskoj književnoj dvojezičnosti. Latinski jezik više nije uspostavljao priključak na Evropu, a talijanski i njemački ozbiljno su ugrožavali nacionalnu emancipaciju. Sve što se ikako htjelo reći moralo se sada moći reći i hrvatski. Da stvore terminologiju i osposobe standardni rječnik, ilirci su posezali za drugim slavenskim jezicima, ali i za riječima upotrebljivanim u srpskom prosvjetiteljstvu. Mnogi su od njih rado čitali Dositeja Obradovića. Taj utjecaj osjećao se do kasno u 19. stoljeće. Prihvatili su ga to lakše što su standardni jezik koji su izgrađivali bili namijenili svim Južnim Slavenima, svima upućivali svoje poruke.

Ilirska novoštokavska orijentacija uz potpunu konfesionalnu pa i nacionalnu otvorenost uzimala je dakako u obzir i srpske govore, osobito one ijekavske što su se smjestili u hrvatskim zemljama do daleko na zapad. Uz ugled dubrovačke književnosti i usmene

epike bit će da je i to bio razlog što je u ilirskoj fazi novoštokavske standardizacije, unatoč snažnim otporima, ijekavica prevagnula nad ikavicom.

Ilirci su visoko cijenili Vuka Stefanovića Karadžića i u njegovim djelima nalazili kanonsku stilizaciju usmene književnosti i novoštokavske izražajnosti. Ali njegova koncepcija srpske novoštokavske standardizacije ostala je njihovim gramatičarima strana jer je s njihova gledišta bila preuska i previše jednostrano usredotočena na izraz folklorne književnosti. U okviru novoštokavske orijentacije oni su se opredjeljivali za rješenja oprečna njegovima: morfonološki pravopis, otvorenost tradiciji pisanoga jezika i narječjima, stari množinski padeži. Time su se čak suprotstavili tendencijama što se pokazuju u starijoj hrvatskoj novoštokavskoj standardizaciji. Ilirska shvaćanja o hrvatskom književnom jeziku dobila su trajan izraz u djelima Stanka Vraza, Ivana Mažuranića i Petra Preradovića.

U Beču se 1850. nekoliko hrvatskih književnika – među njima Ivan Mažuranić, Ivan Kukuljević i Dimitrije Demeter – sastalo s Karadžićem, Daničićem i Miklošićem i potpisali su zaključke u duhu Karadžićevih shvaćanja o tome kakav bi trebao da bude jezični standard „Srba svih triju zakona“. Taj Bečki dogovor nije imao neposrednoga utjecaja na hrvatsku jezičnu normu. Tek iz mlade perspektive razabire se da je umnogome anticipirao razvoj koji je poslije doveo do konačne hrvatske novoštokavske standardizacije.

Ilirski pokret naišao je na odjek kod inteligencije hrvatskoga naroda. U njegovu zamađu, a i poslije pod njegovim trajnim utjecajem, došlo je do integracije gotovo svih Hrvata i u standardnom jeziku. Entuzijazmom iliraca u kratko je vrijeme postignuto mnogo toga. Hrvatska jezična standardizacija prošla je u zaletu preporodnoga oduševljenja najkritičniju fazu, ali time nije bila i dovršena. Društvene snage koje su nosile njezina rješenja nisu bile dovoljno jake da ih svagdje provedu i ustale. Ipak je razvoj ostvaren u ilirizmu bio neobračiv. Pokazalo se to poslije 1848. kada su se vremena stubokom promijenila i ilirske težnje doživjele potpun politički slom. Bachov apsolutizam, kojemu je ilirski duh bio posve tuđ i zazoran, ipak je u svojoj prosvjetnoj politici za skromno mjesto koje je u njoj bilo predviđeno za hrvatski jezik preuzeo sve standardizacijske tekovine ilirskoga doba. One su time, iako na način dalek od preporodnih snova, bivale ugrađene u temelje građanskoga društva koje se tada počelo uspostavljati u habsburškoj monarhiji.

Na podlozi ilirskih jezičnih postignuća, oko još otvorenih pitanja sukobile su se u drugoj polovici 19. stoljeća razne filološke škole. U Zadru je Antun Kuzmanić branio predilirski lik ikavskoga novoštokavskog standarda. Za njegov skroman i prizemljen, ali u narodnom životu duboko ukorijenjen izraz smatrao je da je to najpogodnije polazište za budući razvoj. Premda je imao mnogo dobrih argumenata, njegova je koncepcija ostala po strani jer nije dovoljno vodila računa o dinamičkim potrebama vremena i o cjelini prostora na kojem se dovršavala hrvatska jezična standardizacija. Riječka škola, kojoj je na čelu bio Fran Kurelac, tražila je standardnu konsolidaciju u smjeru slavenskoga arhaizma i etimološke eksplicitnosti, bez pravoga osjećaja za zbiljske potrebe i mogućnosti. Blistavih priloga trajne vrijednosti dala je samo u stilistici. Gramatičar zagrebačke škole Adolfo Veber Tkalčević, koji joj je dugo bio neosporenom glavom, te njezin leksikograf Bogoslav Šulek, upornim su i sustavnim radom izgrađivali i dograđivali rješenja koja je bila zacrtala ilirska faza. U tom je razdoblju izgrađena i upotpunjena standardna civilizacijska terminologija i frazeologija, uz jako oslanjanje na češki uzor, a time posredno i na njemački, koji je izrav-

no vršio jak utjecaj posredujući izražajni svijet onodobne Evrope. Uz to se preko Dalmacije i Istre javlja i izravan utjecaj talijanskoga jezika.

Utjecaj tih jezika nije dolazio samo izvana. Njemačka i talijanska pismenost, a uz nju sada i mađarska, bila je u to doba još živo prisutna na tlu Hrvatske. Iako hrvatska pismenost tada prestaje biti višejezična jer se narod na narodnom jeziku konstituira u modernu naciju, ipak njemačke i talijanske publikacije u Hrvatskoj ne izražavaju samo onaj duh koji se opire tom konstituiranju, nego se i ono sâmo izražava i u knjigama, časopisima i novinama koje se objavljuju na tim jezicima. A i u privatnoj i intimnoj upotrebi obrazovanih i pismenijih slojeva zadržali su se još dugo. Novi standardni jezik tek vrlo postupno postaje isključivim izrazom u pismenosti naroda.

Iako ni zagrebačka škola nije privela kraju standardizaciju, obavila je velik posao; stvorila joj je čvrstu i nezamjenjivu podlogu, tankočutno ugodila i razgibala stilistiku, trajno je obilježila hrvatski novoštokavski standard. I taj se razvoj poslije pokazao kao nepovratan. Šenoa je svoj književni izraz zasnovao u skladu s pogledima zagrebačke škole i njegova joj djela daju vrhunsku stilističku uvjerljivost.

Potkraj stoljeća prilike su se promijenile. Postalo je jasno da neće biti moguće okupiti Južne Slavene oko književnoga jezika kakav su bili zacrtali ilirci. Građanska Hrvatska, njezina kultura i književnost, našla se sve više ugrožena političkim razvojem i tuđim aspiracijama. Njezina jezična slika promijenila se razvojačenjem Granice, koje ju je neposrednije nego prije suočilo s novoštokavskim narodnim govorima, hrvatskim i srpskim kojih se nosioci jače nego prije uključuju u razvoj književnoga jezika. U književnosti je to novo doživljavanje izražajnih vrijednosti jezika trajno prisutno u djelu Kranjčeviću i Matoševu.

Postavljalo se i pitanje odnosa s Dalmacijom i Bosnom i Hercegovinom, gdje zagrebačka filološka škola nije imala utjecaja na službenu jezičnu politiku. A autoritet te škole bio je načet i lingvistički poslije polemike koju je mladi Jagić 1864/65. vodio s Veberom. Taj je preuporno branio ilirske zasade, i tamo gdje su one bile u suprotnosti sa spontanim tendencijama hrvatske novoštokavske jezične standardizacije.

Za konačno dovršenje standardizacije trebale su nove snage. U tada osnovanoj Jugoslavenskoj akademiji (1866) djelovao je Đuro Daničić i njegov je ugled pomogao da se stvori škola „hrvatskih vukovaca“, koja je standardizaciju uspješno dovela do kraja, oslanjajući se pri rješavanju još otvorenih pitanja na uzor Karadžićevih i Daničićevih tekstova, osobito na njihove klasične prijevode i na zbirke narodnih umotvorina. Temeljni su priručnici te završne faze bili pravopis Ivana Broza, zasnovan na Karadžićevu fonološkom principu (1892), gramatika Tomislava Maretića (1899), koja konačno napušta stare množinske padeže, te rječnik Ivana Broza i Franje Ivekovića (1901), koji se također strogo orijentira na novoštokavsko blago koje su skupili Karadžić i Daničić.

Nova je škola prihvaćena bez mnogo oduševljenja, ali i bez djelotvorna prosvjeda. Dotjerivanje standardizacije bilo je potrebno, a ljudima je bila dosta pravopisnih rasprava i nisu se više htjeli brinuti o množinskim padežima. Trebala im je stabilnost. U javnosti se čuo glas samo jednoga filologa. Bio je to Ante Radić. Odupirao se takvu ostentativnomu zabacivanju bogate hrvatske pismenosti kao izvora i kriterija za standardni jezik. Ali ni on nije mogao odoljeti čaru jezične i stilske cjelovitosti predloženoga modela. Duboko je osjećao da on uglavnom vjerno, iako preusko, izražava hrvatske jezične vrijednosti, koliko god pri tome zanemarivao hrvatsku književnu riznicu.

U tuđem svijetu istu je kritiku izrekao i Jagić, tada već slavist svjetskoga glasa, premda je i sam bio blizak toj novoj školi. On je i previše dobro poznao hrvatsku književnu baštinu; previše je dobro znao što je zapravo hrvatski jezik, da bi mogao bez protesta primiti tu strogu i egzocentričku isključivost novih priručnika. Ali je njegova kritika ostala vrlo oprezna i umjerena jer je bio uvjeren da je opći smjer novoga razvoja ispravan i potreban. Jezični tip koji je predstavljao Karadžić bio je previše uključen, bio je preuboko srodan hrvatskom novoštokavskom standardu, a da bi se doista mogao odbaciti kao orijentacija za posljednji korak k standardizaciji u prilikama kakve su tada bile. Karadžićev i Daničićev korpus mogli su odigrati tako veliku ulogu u posljednjem stadiju utvrđivanja hrvatskoga jezičnog standarda zato što je njegov prethodni razvoj išao prema novoštokavštini i stilistički bio uvelike orijentiran prema novoštokavskoj folklornoj književnosti.

Na zagrebačke filologe nove škole utjecalo je i uvjerenje, a podržavala ga je u ono vrijeme vladajuća mladogramatičarska lingvistika, da je jezik nešto što je izvan književnosti i u bitnosti nezavisno od nje, pa čak njoj i tuđe. Vjerovalo se da jezik ima svoj život i svoje zakone bez obzira na književnost i da se u njoj samo primjenjuje, češće s manje nego s više uspjeha. Tako se onda smatralo da standardni jezik Hrvata i nije onaj jezični tip koji se razvio u hrvatskom pisanju nego da je to narodni novoštokavski govor kako je živio u nepisanoj predaji. A vjerovalo se da taj idealni novoštokavski tip nigdje nije ušao u knjige tako čist i nepomućen kao u Karadžićevim i Daničićevim djelima. Bilo je samo prirodno da se, pod utjecajem takvih jezikoslovnih predodžaba, uzor za konačnu kodifikaciju toga standarda uzme tamo gdje se najbolje mogao naći bez ikakva obzira na hrvatsku književnu predaju i jezičnu porabu. Za tu predaju, ukoliko je bila štokavska, smatralo se da svjedoči o istom idealnom jezičnom tipu, samo manje čisto i vjerodostojno. Čemu se onda osvrtni na nju?

Pjesnici i prozni pisci smatrali su da su iznad takvih učenih cjepidlačarenja. I oni su vjerovali da je jezik nešto izvan književnosti i da joj samo služi. Nikada u hrvatskom kulturnom životu nije nastupilo takvo otuđenje između književnika i gramatika kao tada. U njihovim je djelima jezik ostao što je uvijek bio u neprekinutom svojem kontinuitetu. Oni su stvaralački istraživali njegove izražajne mogućnosti, oblikovali izričaj u duhu novoga vremena, a standardizaciju su shvaćali tek kao tehnički servis, nužan doduše ali za bit stvari nevažan.

Konačna standardizacija bila je dobro izvedena. Odgovarala je osnovnim potrebama i ostala je unutar povijesno izrasloga hrvatskoga novoštokavskoga standarda. Gdje su, u nekim pojedinostima, gramatičari kušali uvesti jezične osobine koje su bile strane tom standardu i njegovoj zapadnonovoštokavskoj jezičnoj osnovici, opća je jezična poraba brzo ispravila njihovu doktrinarnu revnost. Pokušaji da se ograniči rječnik, skuće tvorba riječi i frazeologija, te zakoči konstrukcija rečeničnih perioda donijeli su malo uspjeha jer književni kontinuitet stvaralačkoga pisanja nikada nije bio okrnjen, a kamoli prekinut. Nastala je stabilna situacija, situacija suvremenoga hrvatskog standarda. Oko prvoga svjetskog rata bio je taj standardni jezik već potpuno razvijen i čvrsto utvrđen.

Dok se praktična rješenja pobjedničke škole bila razumna, često blagotvorna i svakako u skladu s općim razvojem hrvatskoga standardnog jezika i s njegovom kulturnom pozadinom, njezin je teoretski i idejni pristup, koji se svodio na potpunu ravnodušnost prema bogatoj baštini književnoga izraza i na isključivo ograničavanje filološkoga vidokruga na Karadžićeve i Daničićeve tekstove, ostao neprihvatljiv za kasnije naraštaje. Jezik ne živi

nezavisno od književnosti, ona mu je u svako doba jedno od glavnih vrela. Ne može biti hrvatskoga jezika ako se isključi hrvatska književnost. Tako su ideje i stavovi škole koja je konačno dotjerala standardizaciju bile do neke mjere štetne za predodžbu o vlastitu jeziku, za zdrav odnos između standardnog jezika i umjetničkoga književnog izraza i za slobodan i stvaralački pristup jeziku u punoj svijesti o njegovoj povijesnoj slojevitosti i bogatoj baštini. Kad su problemi standardizacije napokon bili riješeni, takvo je stanje moralo izazvati nezadovoljstvo i nelagodu, dovesti do nekog otuđenja kvalificiranih pisaca od svojega standardnog jezika. To više što je u pedesetim godinama našega stoljeća stasao nov naraštaj čiji pisci više nisu bili onako ravnodušni prema jezičnim pitanjima kao što su bili mnogi njihovi stariji. To su problemi s kojima se naše vrijeme uhvatilo ukoštac da ih riješi. To, međutim, nisu više onakvi kakvi se javljaju kad se stvara koji standardni jezik. Utvrđen standard omogućio je i razvoj dijalektalne književnosti.

Poslije mnogih obrata konačna je standardizacija hrvatskoga jezika izvedena u smislu Bečkoga dogovora iz 1850. U međuvremenu je u Srbiji i Vojvodini trijumfirala Karadžićeva reforma i time napokon stvoren srpski jezični standard. Utvrdio se tako zajednički novoštokavski standard hrvatskoga ili srpskog jezika koji je pokrivao različite povijesne razvoje, različite kulturne pozadine i identitete. Ta standardna novoštokavština prirodno se uklopila i u književnojezičnu tradiciju drugih naroda kojima je isti slavenski jezik materinski: Crnogoraca i Muslimana. Ali u času kada je dosegnuta potpuna standardizacija, u godinama pred prvi svjetski rat, unutarnji razvoj i konačna konsolidacija ponešto je udaljila srpski standard od Karadžićeva jezičnog kanona. A hrvatski je standard ostao bitno obilježen putem svojega nastanka i svojom književnom baštinom. Tako je od samoga početka standardna novoštokavština pokazivala bar dva ako ne i četiri lica i izražavala isto toliko skala kulturnih i stilističkih vrijednosti.

Od vremena oko prvoga svjetskog rata pismenost u Hrvatskoj ima na raspolaganju potpuno razvijen standardni jezik i nošena je njime. Od tada su bitno smanjeni „šumovi” što nastaju od zaokupljenosti time kakvim se jezikom piše. Oslobođene su pozornost i energija da se usredotoče na ono što se piše i čita, a ne na to kako je napisao. Stilске su vrijednosti precizno izbaždarene. Prenose se ideje, oblikuju misli, pismenost se razvija kako odgovara vremenu i prostoru. Uspostavljena je stabilnost. Novo vrijeme donijelo je i novu raznolikost medija. No radio, televizija, vrpce, sve je to zasnovano na onom što je stoljećima bila samo pismenost. U svim tim medijima standardni jezik služi funkcionalnoj komunikaciji, stvaralačkoj ekspresiji i kulturnoj identifikaciji, uklapajući se u cjelinu standardne novoštokavštine, ostvarujući bitan dio njezina bogatstva. Otvara svijet i utemeljuje zajednicu: na tlu Hrvatske i u jugoslavenskim okvirima.

S a ž e t a k

Radoslav Katičić, Sveučilište u Beču
UDK 808.62:800.853 (091), izvorni znanstveni članak, primljen za tisak 25. travnja 1987.

The Language of Writing in Croatia

The written word produced on the territory of Croatia belongs to the cultural area of the Croatian people, following an individual path determined by their own coordinates within the Southern Slav and European context. Together with the Serbian inhabitants of the same territory, they created their utterance and through it their humanity.

Writing on Croatian territory conveyed as it was by the Greeks and Romans, preceded Croatian history. Classical writing continued up to the final fall of Antiquity, which was brought about by the onslaught of Avars and Slavs. A new era began in the ninth century, when Latin writing started anew to be produced in Croatia. Then towards the end of that century, when some disciples of Cyril and Methodius found refuge in the Dalmatian dioceses, bilingual and multilingual literacy came into being, and remained characteristic of these parts for many centuries to come.

It is evident that the Renaissance impulse coming from Italy fell on fertile soil in Croatian lands. During the Reformation, a Croatian Protestant literature appeared; the Catholic Counter-reformation, however, had the same linguistic and literary goals and was thus in accordance with the deepest popular strivings.

Another era began in the eighteenth and the beginning of the nineteenth century, ushered in by the Enlightenment and the Napoleonic wars. In 1835, the Illyrian Revival introduced the young linguistic standard to all parts of Croatia. The final standardization of the language was completed only at the end of the nineteenth century.

Recent times have created a great variety of media. However, radio, television, audio and video tapes, they are all continuing what for centuries was the single medium – that of writing.

PISANJE I IZGOVOR POLJSKIH VLASTITIH IMENICA

Neda Pintarić

Danas, kad se pomoću suvremenih komunikacijskih sustava ostvaruje općeplanetarna povezanost ljudi, svi jezici dolaze u posredni ili neposredni kontakt, što dovodi do posrednog ili neposrednog posuđivanja jezičnih elemenata.¹

Nas u ovom članku zanima samo posredno posuđivanje, jer do nas poljske vlastite imenice stižu putem pisanih ili usmenih glasila (dnevni, tjedni, mjesečni tisak, knjige, filmi, radio, televizija).

Prva jezična razina koja je na udaru prilikom dolaska našeg jezika u kontakt s poljskim jest fonološka razina, što je povezano s pravorjekom (ortoepijom) i pravopisom. Prema teoretskim postavkama hrvatskog pravopisa i pravorjeka sve je jasno određeno, jer „u usmenom općenju preuzima se izgovorni oblik riječi”², a pisanim putem, kad se radi o latiničnom pismu, preuzimamo vlastita imena „u onom obliku u kojem ih upotrebljavaju sami oni o čijim se imenima radi.”³

Međutim, kad pogledamo različite pisane tekstove u našim javnim glasilima, pa čak i u enciklopedijama, u kojima se spominju poljska imena, prezimena, toponimi i druge vlastite imenice, vidimo da se uvijek ne pridržava tih kriterija.

Da bismo se mogli pridržavati izvornog pisanja poljskih vlastitih imenica, moramo znati prvenstveno sva slova koja su drugačija od naših i predočiti ih tiskarima. Za poljski jezik tiskari moraju uvesti četiri slova za samoglasnike: *ę, ą, ó, y* i 7 za suglasnike: *ł, ń, ś, ź, w, ż* (vidi na kraju članka kako se izgovaraju). Tako je vjerojatno do tiskarske pogreške došlo

¹ R. Filipović: Teorija jezika u kontaktu, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Školska knjiga, Zagreb, 1986., str. 50.

² D. Malić: Strane riječi u suvremenom standardnom jeziku (u povodu izlaska Rječnika stranih riječi Marijana Filipovića), *Suvremena lingvistika* br. 21–22, Zagreb, 1980/81, str. 63.

³ S. Pavešić: Jezični savjetnik s gramatikom, Matica hrvatska, Zagreb, 1971., str. 20.